

शैशवावस्थेतील भावनिक विकास व वर्तनात्मक विकास : एक तुलनात्मक अध्ययन

सुवर्णा निळकंठ चोपडे

मुख्याध्यापिका

एस बि वझे इंग्लिश मीडियम स्कूल, मानपाडा, डोंबिवली (पूर्व)

डॉ. रंजना राजेश सोनवणे

प्राध्यापक

एम ए, एम एड, सेट, पीएचडी.

के. सी. ई. सोसायटीचे शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय जळगाव.

सारांश

शैशवावस्था ही मानवी विकासातील अत्यंत संवेदनशील आणि पायाभूत अवस्था आहे. जन्मापासून साधारणपणे सहा वर्षांपर्यंतच्या कालखंडात बालकाच्या शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि वर्तनात्मक विकासाची पायाभरणी होते. प्रस्तुत संशोधन-पेपरमध्ये शैशवावस्थेतील भावनिक विकास आणि वर्तनात्मक विकास यांच्या स्वरूपाची तुलना करण्यात आली आहे. भावनिक विकासामध्ये आनंद, भीती, राग, दुःख, प्रेम, मत्सर, सहानुभूती आणि भावनांचे नियमन यांचा समावेश होतो; तर वर्तनात्मक विकासामध्ये सवयी, कृती, सामाजिक प्रतिसाद, शिस्त, अनुकरण, सहकार्य, आक्रमकता आणि आत्मनियंत्रण यांचा समावेश होतो. भावनिक विकास ही अंतर्गत मानसिक प्रक्रिया असून वर्तनात्मक विकास त्याची बाह्य आणि निरीक्षणयोग्य अभिव्यक्ती मानता येते. सुरक्षित आसक्ती, पालकांचे संवेदनशील संगोपन, घरातील वातावरण, समवयस्कांशी संपर्क, पूर्वप्राथमिक शिक्षण आणि सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिती या दोन्ही प्रकारच्या विकासावर प्रभाव टाकतात. प्रस्तुत अध्ययन वर्तनात्मक आणि तुलनात्मक स्वरूपाचे असून त्यासाठी संबंधित पुस्तके, संशोधन लेख आणि विकासात्मक मानसशास्त्रातील सिद्धान्तांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अध्ययनातून भावनिक व वर्तनात्मक विकास हे स्वतंत्र नसून परस्परावलंबी असल्याचे स्पष्ट होते. बालकाच्या संतुलित व्यक्तिमत्त्वासाठी भावनिक सुरक्षितता, सकारात्मक शिस्त आणि योग्य वर्तनात्मक मार्गदर्शन यांचा समन्वय आवश्यक आहे.

प्रमुख शब्द: शैशवावस्था, भावनिक विकास, वर्तनात्मक विकास, आसक्ती, सामाजिकरण, आत्मनियंत्रण

1. प्रस्तावना

बालकाचा विकास ही निरंतर, क्रमिक आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये शारीरिक वाढीबरोबरच भाषा, विचार, भावना, सामाजिक संबंध आणि वर्तन यांचाही विकास होत असतो. व्यक्तीच्या पुढील आयुष्यातील व्यक्तिमत्त्व, सामाजिक समायोजन, मानसिक आरोग्य आणि निर्णयक्षमता यांची पायाभरणी शैशवावस्थेतच होते. त्यामुळे शैशवावस्थेचा अभ्यास बालमानसशास्त्र, शिक्षणशास्त्र आणि समाजशास्त्राच्या दृष्टीने महत्वाचा ठरतो.

बालक जन्मतः काही मूलभूत भावनिक प्रतिक्रिया घेऊन येते. जसजसा त्याचा पालक, कुटुंब आणि सभोवतालच्या वातावरणाशी संपर्क वाढतो, तसतसे त्याच्या भावनांचे स्वरूप स्पष्ट आणि विविध होते. बालक आनंद व्यक्त करण्यासाठी हसते, अस्वस्थता व्यक्त करण्यासाठी रडते, अनोळखी व्यक्तीसमोर भीती दाखवते आणि परिचित व्यक्तीच्या अनुपस्थितीत असुरक्षित अनुभवते. या भावनिक अनुभवांचा प्रभाव त्याच्या वर्तनावर दिसून येतो.

वर्तनात्मक विकास म्हणजे बालकाच्या कृती, प्रतिक्रिया, सवयी आणि सामाजिक आचरणामध्ये होणारे क्रमिक बदल. बालकाचे वर्तन केवळ जन्मजात प्रवृत्तींवर आधारित नसते. अनुकरण, प्रोत्साहन, शिक्षा, अनुभव, सामाजिक संपर्क आणि शिक्षण यांच्या माध्यमातून त्याच्या वर्तनाला आकार प्राप्त होतो. त्यामुळे भावनिक आणि वर्तनात्मक विकास यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणे उपयुक्त असले, तरी प्रत्यक्ष जीवनात या दोन्ही प्रक्रिया एकमेकांशी घनिष्ठपणे जोडलेल्या असतात.¹

2. विषयाची आवश्यकता आणि महत्त्व

आजच्या काळात कुटुंबरचनेतील बदल, पालकांची व्यस्त जीवनशैली, डिजिटल साधनांचा वाढता वापर, बालकांवरील शैक्षणिक अपेक्षा आणि प्रत्यक्ष सामाजिक संवादाचा अभाव यांचा बालविकासावर परिणाम होत आहे. काही बालकांमध्ये चिडचिड, आक्रमकता, हट्टीपणा, भीती, एकटेपणा, अतिचंचलता किंवा सामाजिक संपर्क टाळण्यासारखी लक्षणे दिसतात. ही लक्षणे केवळ वर्तनातील समस्या म्हणून न पाहता त्यामागील भावनिक गरजा समजून घेणे आवश्यक आहे.

¹ बँडुरा, ए. (1977). सामाजिक अध्ययनाचा सिद्धान्त. प्रेंटिस हॉल.

भावनिक विकास आणि वर्तनात्मक विकास यांमधील संबंध समजल्यास पालक, शिक्षक आणि बालसंगोपनकर्त्यांना बालकाच्या अडचणींचे योग्य निदान करता येते. बालकाच्या अयोग्य वर्तनाला तात्काळ शिक्षा देण्याऐवजी त्या वर्तनामागील भीती, असुरक्षितता, निराशा किंवा लक्षाची गरज समजून घेणे शक्य होते.²

3. अध्ययनाची उद्दिष्टे

1. शैशवावस्थेतील भावनिक विकासाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. शैशवावस्थेतील वर्तनात्मक विकासाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
3. भावनिक आणि वर्तनात्मक विकास यांच्यातील साम्य व भेद स्पष्ट करणे.
4. भावनिक स्थितीचा बालकाच्या वर्तनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
5. पालक, कुटुंब, शिक्षक आणि सामाजिक वातावरणाची भूमिका स्पष्ट करणे.
6. बालकाच्या संतुलित विकासासाठी उपयुक्त उपाय सुचवणे.

4. संशोधन प्रश्न

1. शैशवावस्थेतील भावनिक विकासाचे प्रमुख टप्पे कोणते आहेत?
2. बालकाच्या वर्तनात्मक विकासामध्ये कोणते बदल दिसून येतात?
3. भावनिक विकास आणि वर्तनात्मक विकास यांच्यामध्ये कोणता संबंध आहे?
4. नकारात्मक भावनिक अनुभवांचा बालकाच्या वर्तनावर कसा परिणाम होतो?
5. पालकत्वाची पद्धत आणि शालेय वातावरण या दोन्ही विकासांवर कसा प्रभाव टाकतात?³

5. गृहीतके

1. भावनिकदृष्ट्या सुरक्षित बालकाचे वर्तन तुलनेने अधिक संतुलित असते.
2. सकारात्मक पालकत्वामुळे भावनिक नियंत्रण आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह वर्तन विकसित होते.
3. प्रतिकूल कौटुंबिक वातावरणामुळे भावनिक अस्थिरता आणि समस्यात्मक वर्तन वाढण्याची शक्यता असते.
4. भावनिक विकास आणि वर्तनात्मक विकास यांच्यामध्ये सकारात्मक सहसंबंध आढळतो.

² बर्क, एल. ई. (2018). *संपूर्ण जीवनकालातील विकास*. पिअर्सन.

³ बोल्बी, जे. (1982). *आसक्ती आणि वियोग: खंड १—आसक्ती*. बेसिक बुक्स.

6. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक स्वरूपाचे आहे. अध्ययनासाठी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. विकासात्मक मानसशास्त्र, बालमानसशास्त्र, शिक्षणशास्त्र आणि बालसंगोपनाशी संबंधित पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल आणि प्रस्थापित मानसशास्त्रीय सिद्धान्तांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.⁴

या पेपरमध्ये प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण करण्यात आलेले नसल्यामुळे कोणतीही काल्पनिक सांख्यिकीय आकडेवारी निष्कर्ष म्हणून वापरण्यात आलेली नाही. भविष्यातील अनुभवाधारित संशोधनासाठी पालक प्रश्नावली, शिक्षक निरीक्षण सूची, मुलाखत आणि बालकांच्या वर्तनाचे संरचित निरीक्षण या साधनांचा उपयोग करता येऊ शकतो.⁵

7. शैशवावस्थेची संकल्पना

शैशवावस्थेच्या वयोमर्यादेबाबत अभ्यासकांमध्ये काही प्रमाणात भिन्नता आढळते. सामान्यतः जन्मापासून सहा वर्षांपर्यंतचा कालखंड शैशवावस्था किंवा प्रारंभिक बाल्यावस्था म्हणून विचारात घेतला जातो.

विश्लेषणाच्या सोयीसाठी या अवस्थेचे पुढील दोन भाग करता येतात:

1. आरंभीचे शैशव: जन्मापासून दोन वर्षांपर्यंत
2. प्रारंभिक बाल्यावस्था: दोन ते सहा वर्षांपर्यंत

या कालखंडात मेंदूचा वेगाने विकास होतो. बालक भाषा शिकते, पालकांशी आसक्ती निर्माण करते, स्वतंत्र हालचाली सुरू करते, इतरांचे अनुकरण करते आणि सामाजिक नियम समजून घेण्यास सुरुवात करते.⁶

8. भावनिक विकास : अर्थ आणि स्वरूप

भावनिक विकास म्हणजे बालकाच्या भावनांची निर्मिती, ओळख, अभिव्यक्ती, समज आणि नियमन यांमध्ये होणारा क्रमिक बदल. जन्मानंतर बालकाच्या भावनिक प्रतिक्रिया सर्वसाधारण स्वरूपाच्या असतात. पुढे त्या

⁴ ब्रॉनफेल्डनेर, यू. (1979). *मानवी विकासाचे परिस्थितीविज्ञान*. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

⁵ एरिक्सन, ई. एच. (1983). *बालपण आणि समाज*. डब्ल्यू. डब्ल्यू. नॉर्टन.

⁶ हरलॉक, ई. बी. (1981). *विकासात्मक मानसशास्त्र: जीवनकालीन दृष्टिकोन*. टाटा मॅकग्रा-हिल.

आनंद, राग, भीती, दुःख, प्रेम, लज्जा, अपराधभाव, अभिमान आणि मत्सर अशा विशिष्ट भावनांमध्ये विकसित होतात.⁷

8.1 आनंद

पालकांचा स्पर्श, परिचित आवाज, खेळणी, प्रेमळ संवाद आणि गरजांची पूर्तता यांमुळे बालक आनंद व्यक्त करते. सुरुवातीला आनंद हसण्याद्वारे व्यक्त होतो. पुढे बालक खेळ, यश, प्रशंसा आणि सामाजिक स्वीकार यांमधून आनंद अनुभवते.

8.2 भीती

मोठा आवाज, अनोळखी व्यक्ती, अंधार, पालकांपासून विभक्त होणे किंवा अपरिचित वातावरण यांमुळे भीती निर्माण होऊ शकते. योग्य भावनिक आधार न मिळाल्यास ही भीती दीर्घकालीन चिंतेमध्ये रूपांतरित होण्याची शक्यता असते.⁸

8.3 राग आणि निराशा

इच्छा पूर्ण न होणे, खेळणे काढून घेणे, स्वातंत्र्यावर मर्यादा येणे किंवा थकवा यांमुळे बालक राग व्यक्त करते. लहान वयात रडणे, ओरडणे, वस्तू फेकणे किंवा जमिनीवर लोळणे अशा प्रकारे राग व्यक्त केला जाऊ शकतो.⁹

8.4 प्रेम आणि आसक्ती

बालक आणि संगोपन करणारी व्यक्ती यांच्यात निर्माण होणारे सुरक्षित भावनिक नाते आसक्ती म्हणून ओळखले जाते Bowlby यांच्या मते, सुरक्षित आसक्ती बालकाला परिसराचा आत्मविश्वासाने शोध घेण्यासाठी भावनिक आधार प्रदान करते सुरक्षित आसक्ती असलेली मुले सामाजिक संबंधांमध्ये तुलनेने अधिक विश्वास दाखवतात.

8.5 मत्सर

कुटुंबात नवीन भावंडाचा जन्म, पालकांचे दुसऱ्या बालकाकडे अधिक लक्ष किंवा सतत तुलना यांमुळे मत्सर निर्माण होऊ शकतो. मत्सराचे रूप हट्टीपणा, रडणे, आक्रमकता किंवा पालकांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या वर्तनामध्ये दिसू शकते.¹⁰

⁷ पापालिया, डी. ई., आणि मार्टरेल, जी. (2021). *मानवी विकासाचा अनुभव*. मॅकग्रा-हिल.

⁸ पियाजे, जे. (1952). *बालकांमधील बुद्धिमत्तेची उत्पत्ती*. इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटीज प्रेस.

⁹ सॅन्ट्रॉक, जे. डब्ल्यू. (2019). *जीवनकालीन विकास*. मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन.

¹⁰ व्हायगॉट्स्की, एल. एस. (1987). *समाजातील मन: उच्च मानसिक प्रक्रियांचा विकास*. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

8.6 सहानुभूती

प्रारंभिक बाल्यावस्थेत बालक इतर व्यक्तींच्या भावना समजून घेण्यास सुरुवात करते. एखादे मूल रडत असल्यास त्याला खेळणे देणे किंवा जवळ जाणे ही सहानुभूतीच्या विकासाची प्रारंभिक लक्षणे मानता येतात.¹¹

8.7 भावनिक नियमन

भावनिक नियमन म्हणजे भावना ओळखून त्यांना परिस्थितीनुसार नियंत्रित करण्याची क्षमता. सुरुवातीला बालक यासाठी पालकांवर अवलंबून असते. पुढे भाषा, अनुभव आणि सामाजिक मार्गदर्शनाच्या मदतीने ते स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यास शिकते.

9. वर्तनात्मक विकास : अर्थ आणि स्वरूप

वर्तनात्मक विकास म्हणजे बालकाच्या कृती, सवयी, प्रतिसाद, सामाजिक आचरण आणि आत्मनियंत्रण यांमध्ये होणारे बदल. बालकाचे वर्तन निरीक्षण करता येत असल्यामुळे त्याच्या विकासाचे बाह्य निदर्शक म्हणून त्याचा उपयोग केला जातो.¹²

9.1 अनुकरणात्मक वर्तन

बालक निरीक्षण आणि अनुकरणाद्वारे अनेक वर्तनप्रकार आत्मसात करते. पालक कसे बोलतात, राग कसा व्यक्त करतात, इतरांशी कसे वागतात आणि समस्या कशा सोडवतात याचे बालक अनुकरण करते. Bandura यांच्या सामाजिक अधिगम सिद्धान्तानुसार निरीक्षण आणि प्रतिकार हे वर्तन शिकण्याचे महत्त्वपूर्ण मार्ग आहेत.

9.2 स्वावलंबी वर्तन

दोन ते सहा वर्षांच्या कालखंडात बालक स्वतः खाणे, कपडे घालणे, वस्तू निवडणे आणि लहान निर्णय घेणे शिकते. योग्य संधी मिळाल्यास आत्मविश्वास आणि स्वायत्तता विकसित होते. अत्यधिक नियंत्रणामुळे संकोच किंवा परावलंबित्व वाढू शकते.

¹¹ थॉम्पसन, आर. ए. (1994). भावना नियमन: व्याख्येच्या शोधातील एक संकल्पना. *सोसायटी फॉर रिसर्च इन चाइल्ड डेव्हलपमेंटचे संशोधन प्रबंध*, 51(2-3), 25-42.

¹² जागतिक आरोग्य संघटना, युनिसेफ आणि जागतिक बँक समूह. (2018). *बालकांचे अस्तित्व, सर्वांगीण विकास आणि मानवी क्षमतेच्या परिवर्तनासाठी प्रारंभिक बालविकासाची संवर्धनात्मक देखभाल: एक संरचनात्मक आराखडा*. जागतिक आरोग्य संघटना.

9.3 सहकार्यात्मक वर्तन

समवयस्कांबरोबर खेळताना बालक वाटून घेणे, पाळीची प्रतीक्षा करणे, नियम पाळणे आणि सामूहिक कृती करणे शिकते. पूर्वप्राथमिक शाळा या सामाजिक वर्तनाच्या विकासासाठी महत्वाची भूमिका बजावते.

9.4 आक्रमक वर्तन

मारणे, चावणे, ढकलणे, वस्तू हिसकावून घेणे किंवा अपशब्द वापरणे ही आक्रमक वर्तनाची उदाहरणे आहेत. निराशा, भीती, पालकांचे आक्रमक वर्तन, माध्यमांतील हिंसक सामग्री किंवा सातत्यहीन शिस्त यांमुळे आक्रमकता वाढू शकते.

9.5 शिस्त आणि नियमपालन

लहान बालकांना नियमांचा उद्देश पूर्णपणे समजत नसला, तरी नियमित मार्गदर्शनामुळे स्वीकारार्ह वर्तनाची सवय निर्माण होते. कठोर शिक्षेपेक्षा स्पष्ट नियम, सातत्यपूर्ण प्रतिसाद आणि सकारात्मक प्रोत्साहन अधिक प्रभावी ठरते.

9.6 आत्मनियंत्रण

इच्छा काही काळ पुढे ढकलणे, पाळीची वाट पाहणे, रागाच्या वेळी कृती रोखणे आणि सूचनांचे पालन करणे ही आत्मनियंत्रणाची लक्षणे आहेत. आत्मनियंत्रणाचा विकास भाषा, संज्ञानात्मक परिपक्वता आणि भावनिक नियमनाशी संबंधित असतो.

10. भावनिक आणि वर्तनात्मक विकासाची तुलना

तुलनेचा आधार	भावनिक विकास	वर्तनात्मक विकास
मूलभूत स्वरूप	अंतर्गत मानसिक आणि भावनिक प्रक्रिया	बाह्य, कृतीप्रधान आणि निरीक्षणयोग्य प्रक्रिया
प्रमुख घटक	आनंद, भीती, राग, प्रेम, दुःख, सहानुभूती	सवयी, अनुकरण, सहकार्य, शिस्त, आक्रमकता
अभिव्यक्ती	चेहऱ्यावरील भाव, आवाज, रडणे, हसणे	कृती, प्रतिसाद, सामाजिक आचरण
विकासाचा आधार	आसक्ती, भावनिक सुरक्षितता आणि संवेदनशील संगोपन	अनुकरण, प्रोत्साहन, नियम, अनुभव आणि शिक्षण
निरीक्षण	प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष संकेतांद्वारे	प्रत्यक्ष वर्तनाच्या निरीक्षणाद्वारे

नियंत्रण	भावनांची ओळख आणि नियमन	कृती आणि प्रतिक्रियांवरील नियंत्रण
पालकांची भूमिका	सुरक्षितता, प्रेम आणि भावनिक प्रतिसाद देणे	योग्य आदर्श, शिस्त आणि सातत्यपूर्ण मार्गदर्शन
संभाव्य अडचणी	चिंता, असुरक्षितता, अतिभय, भावनिक उद्रेक	आक्रमकता, हट्टीपणा, नियमभंग, सामाजिक माघार
अपेक्षित परिणाम	भावनिक स्थैर्य आणि आत्मविश्वास	सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह व जबाबदार वर्तन

11. भावनिक आणि वर्तनात्मक विकासातील परस्परसंबंध

भावना आणि वर्तन यांच्यामध्ये कारण-परिणामाचे सरळ व एकदिशात्मक नाते नसून ते परस्परपूरक आहे. भावना वर्तनावर प्रभाव टाकतात आणि वर्तनानंतर मिळणारा सामाजिक प्रतिसाद भावनिक अनुभवांना आकार देतो.

उदाहरणार्थ, पालकांपासून विभक्त झाल्यामुळे बालक असुरक्षित झाले तर ते रडणे, पालकांना चिकटून राहणे किंवा शाळेत जाण्यास नकार देणे असे वर्तन दाखवू शकते. येथे असुरक्षितता ही भावनिक अवस्था असून शाळेत जाण्यास नकार देणे ही तिची वर्तनात्मक अभिव्यक्ती आहे.

तसेच बालक रागाच्या भरात वस्तू फेकते आणि पालक प्रत्येक वेळी त्याची मागणी पूर्ण करतात, तर त्या वर्तनाला अप्रत्यक्ष प्रोत्साहन मिळते. अशा प्रकारे भावनिक उद्रेकातून सुरू झालेले वर्तन पुनरावृत्तीमुळे सवयीचे होऊ शकते.

12. विकासावर प्रभाव टाकणारे घटक

12.1 आनुवंशिकता आणि स्वभाव

प्रत्येक बालकाचा स्वभाव भिन्न असतो. काही बालके शांत असतात, तर काही अधिक सक्रिय किंवा संवेदनशील असतात. जन्मजात स्वभाव भावनिक प्रतिक्रिया आणि वर्तनाची तीव्रता प्रभावित करू शकतो.

12.2 पालकत्वाची पद्धत

प्रेमळ, संवेदनशील आणि नियमांमध्ये सातत्य राखणारे पालकत्व भावनिक सुरक्षितता आणि आत्मनियंत्रण वाढवते. अत्यंत कठोर पालकत्वामुळे भीती किंवा बंडखोर वर्तन निर्माण होऊ शकते. अतिसंरक्षणांमुळे परावलंबित्व वाढू शकते, तर दुर्लक्षामुळे असुरक्षितता आणि लक्ष वेधून घेणारे वर्तन दिसू शकते.

12.3 कौटुंबिक वातावरण

घरातील सततचे वाद, हिंसा, तणाव, आर्थिक समस्या किंवा पालकांचे विभक्त होणे यांचा बालकाच्या भावनिक आरोग्यावर परिणाम होऊ शकतो. शांत, संवादशील आणि सुरक्षित वातावरण सकारात्मक विकासास मदत करते.

12.4 समवयस्कांचा प्रभाव

मित्रांबरोबरच्या खेळातून बालक सहकार्य, संघर्षनिवारण, वाटून घेणे आणि नियमपालन शिकते. समवयस्कांकडून नकार मिळाल्यास एकटेपणा, राग किंवा सामाजिक माघार निर्माण होऊ शकते.

12.5 पूर्वप्राथमिक शिक्षण

पूर्वप्राथमिक शाळेत बालकाला नियोजित दिनचर्या, समूहातील वर्तन, शिक्षकांचे मार्गदर्शन आणि भावनिक अभिव्यक्तीसाठी विविध संधी मिळतात. प्रशिक्षित शिक्षक बालकाच्या समस्यात्मक वर्तनामागील भावनिक कारणे ओळखू शकतात.

12.6 डिजिटल माध्यमे

मोबाईल, दूरचित्रवाणी आणि डिजिटल खेळांचा अनियंत्रित वापर प्रत्यक्ष सामाजिक संवाद, झोप, लक्ष आणि भावनिक नियमनावर परिणाम करू शकतो. हिंसक किंवा अतिउत्तेजक सामग्रीचे अनुकरण बालकाच्या वर्तनामध्ये दिसण्याची शक्यता असते.

13. प्रमुख मानसशास्त्रीय सिद्धान्त

13.1 Bowlby यांचा आसक्ती सिद्धान्त

Bowlby यांनी बालक आणि प्राथमिक संगोपनकर्ता यांच्यातील भावनिक नात्याला विकासाचा मूलभूत आधार मानले. सुरक्षित आसक्ती असलेल्या बालकांमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक संपर्क आणि भावनिक नियमन तुलनेने चांगले विकसित होते.

13.2 Erikson यांचा मानस-सामाजिक विकास सिद्धान्त

Erikson यांच्या मते, शैशवावस्थेतील पहिला संघर्ष 'विश्वास विरुद्ध अविश्वास' हा असतो. बालकाच्या गरजांना सातत्यपूर्ण प्रतिसाद मिळाल्यास मूलभूत विश्वास निर्माण होतो. पुढील टप्प्यात 'स्वायत्तता विरुद्ध लज्जा आणि संशय' हा संघर्ष दिसतो. स्वतंत्र कृतींसाठी प्रोत्साहन मिळाल्यास स्वायत्तता विकसित होते.

13.3 Piaget यांचा संज्ञानात्मक विकास सिद्धान्त

Piaget यांच्या मते, प्रारंभी बालक संवेदन-गती अनुभवांमधून शिकते पुढे पूर्व-संक्रियात्मक अवस्थेत प्रतीकात्मक विचार आणि भाषा विकसित होते संज्ञानात्मक परिपक्वतेमुळे बालकाला स्वतःच्या आणि इतरांच्या भावना समजण्यास मदत होते.

13.4 Bandura यांचा सामाजिक अधिगम सिद्धान्त

Bandura यांनी निरीक्षण, अनुकरण आणि प्रतिरूपणाला विशेष महत्त्व दिले बालक प्रौढांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून ते आत्मसात करते. म्हणूनच पालक आणि शिक्षकांचे प्रत्यक्ष आचरण बालकासाठी महत्त्वाचे आदर्श ठरते.

13.5 Vygotsky यांचा सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोन

Vygotsky यांच्या मते, सामाजिक संवाद आणि सांस्कृतिक वातावरण बालकाच्या विकासाला दिशा देतात. प्रौढ व्यक्तींचे मार्गदर्शन, भाषा आणि सहकार्य यांच्या माध्यमातून बालक भावना व्यक्त करणे आणि वर्तन नियंत्रित करणे शिकते.

14. चर्चा

भावनिक आणि वर्तनात्मक विकासाची तुलना केल्यास भावनिक विकास हा वर्तनात्मक विकासाचा एक महत्त्वाचा अंतर्गत आधार असल्याचे दिसते. बालकाचे निरीक्षण करताना केवळ दृश्य वर्तनाच्या आधारे निष्कर्ष काढणे योग्य ठरत नाही. एकच वर्तन वेगवेगळ्या भावनिक कारणांमुळे निर्माण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, बालकाचे शांत राहणे हे शिस्तीचे लक्षण असू शकते; परंतु काही प्रसंगी ते भीती, चिंता किंवा सामाजिक संकोचाचे निदर्शकही असू शकते. तसेच आक्रमक वर्तनामागे केवळ 'वाईट सवय' नसून निराशा, भाषिक अभिव्यक्तीचा अभाव, असुरक्षितता किंवा अनुकरण असू शकते. म्हणून बालकाच्या वर्तनात सुधारणा करण्यापूर्वी त्यामागील भावनिक गरज ओळखणे आवश्यक आहे.

भावनिक सुरक्षिततेमुळे बालक परिसराचा आत्मविश्वासाने शोध घेते, चुका स्वीकारते आणि इतरांशी संबंध निर्माण करते. सकारात्मक वर्तनाला प्रोत्साहन मिळाल्यास बालकाला सामाजिक स्वीकाराचा अनुभव येतो आणि त्याची भावनिक सुरक्षितता अधिक दृढ होते. अशा प्रकारे दोन्ही विकासप्रक्रिया परस्परांना बळकटी देतात.

15. शैक्षणिक उपाय आणि सूचना

1. पालकांनी बालकाच्या भावना नाकारण्याऐवजी त्या शांतपणे ऐकून घ्याव्यात.

2. 'रडू नकोस' असे म्हणण्याऐवजी बालकाला भावना ओळखण्यासाठी शब्द द्यावेत.
3. घर आणि शाळेतील नियम स्पष्ट, वयानुरूप आणि सातत्यपूर्ण असावेत.
4. शारीरिक शिक्षा, अपमान आणि सतत तुलना टाळावी.
5. सकारात्मक वर्तनाचे तात्काळ कौतुक करावे.
6. पालक आणि शिक्षकांनी स्वतः शांत व आदरयुक्त वर्तनाचा आदर्श प्रस्तुत करावा.
7. बालकाला मुक्त खेळ, कल्पनारम्य खेळ आणि समवयस्कांशी संवादासाठी वेळ द्यावा.
8. डिजिटल साधनांच्या वापरावर वयानुरूप मर्यादा ठेवाव्यात.
9. बालकाच्या झोप, आहार आणि दिनचर्येमध्ये नियमितता राखावी.
10. असामान्य भीती, तीव्र आक्रमकता, दीर्घकाळचे दुःख किंवा सामाजिक माघार दिसल्यास बालमानसोपचारतज्ज्ञ किंवा समुपदेशकाची मदत घ्यावी.
11. पूर्वप्राथमिक शिक्षकांना भावनिक साक्षरता आणि सकारात्मक वर्तन व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.
12. पालक-शिक्षक संवाद नियमित ठेवून बालकाच्या विकासाचे संयुक्त निरीक्षण करावे.

16. अध्ययनाच्या मर्यादा

1. प्रस्तुत अध्ययन दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे.
2. यामध्ये कोणत्याही विशिष्ट क्षेत्रातील बालकांचे प्रत्यक्ष सर्वेक्षण करण्यात आलेले नाही.
3. सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीनुसार बालकांच्या विकासामध्ये फरक संभवतो.
4. भावनिक अनुभवांचे अचूक मापन करणे तुलनेने कठीण असते.
5. पालक आणि शिक्षकांनी नोंदवलेल्या वर्तनात व्यक्तिनिष्ठता असू शकते.

17. पुढील संशोधनाची दिशा

भविष्यात ग्रामीण आणि शहरी भागातील बालकांच्या भावनिक व वर्तनात्मक विकासाची तुलना करता येईल. संयुक्त आणि विभक्त कुटुंबातील बालकांचा तुलनात्मक अभ्यासही उपयुक्त ठरेल. पालकत्वाच्या विविध पद्धती, डिजिटल साधनांचा वापर, पूर्वप्राथमिक शिक्षण, पालकांचा रोजगार आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती यांचा विकासावर होणारा प्रभाव अनुभवाधारित पद्धतीने तपासता येईल. दीर्घकालीन अध्ययनाद्वारे शैशवावस्थेतील भावनिक अडचणींचा पुढील शालेय वर्तनावर होणारा परिणामही अभ्यासता येऊ शकतो.

18. निष्कर्ष

शैशवावस्थेतील भावनिक आणि वर्तनात्मक विकास हे बालकाच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाचे दोन परस्परावलंबी घटक आहेत. भावनिक विकासामध्ये बालकाच्या अंतर्गत भावना, त्यांची ओळख, अभिव्यक्ती आणि नियमन यांचा समावेश होतो; तर वर्तनात्मक विकासामध्ये त्या भावनांशी संबंधित कृती, सवयी, सामाजिक प्रतिसाद आणि आत्मनियंत्रण दिसून येते.

दोन्ही विकासप्रकारांमध्ये स्वरूपाच्या दृष्टीने फरक असला, तरी त्यांना पूर्णपणे वेगळे करता येत नाही. सुरक्षितता, प्रेम, स्वीकार आणि संवेदनशील मार्गदर्शन मिळाल्यास बालक सकारात्मक भावना आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह वर्तन विकसित करते. त्याउलट दुर्लक्ष, कठोर शिक्षा, अस्थिर कौटुंबिक वातावरण आणि सातत्यहीन नियम यांमुळे भावनिक अस्थिरता आणि समस्यात्मक वर्तन निर्माण होऊ शकते.

बालकाच्या अयोग्य वर्तनाचे निराकरण केवळ शिक्षा किंवा नियंत्रणाद्वारे न करता त्यामागील भावनिक कारणे समजून घेणे आवश्यक आहे. पालक, शिक्षक आणि समाज यांनी एकत्रितपणे प्रेमळ, सुरक्षित, संवादशील आणि शिस्तबद्ध वातावरण उपलब्ध करून दिल्यास बालकाचा भावनिक व वर्तनात्मक विकास संतुलित पद्धतीने घडू शकतो.

संदर्भ सूची

1. बँडुरा, ए. (1977). *सामाजिक अध्ययनाचा सिद्धान्त*. प्रेंटिस हॉल.
2. बर्क, एल. ई. (2018). *संपूर्ण जीवनकालातील विकास*. पिअर्सन.
3. बोल्बी, जे. (1982). *आसक्ती आणि वियोग: खंड १—आसक्ती*. बेसिक बुक्स.
4. ब्रॉनफेनब्रेनर, यू. (1979). *मानवी विकासाचे परिस्थितीविज्ञान*. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
5. एरिक्सन, ई. एच. (1983). *बालपण आणि समाज*. डब्ल्यू. डब्ल्यू. नॉर्टन.
6. हरलॉक, ई. बी. (1981). *विकासात्मक मानसशास्त्र: जीवनकालीन दृष्टिकोन*. टाटा मॅकग्रा-हिल.
7. पापालिया, डी. ई., आणि माटॅरेल, जी. (2021). *मानवी विकासाचा अनुभव*. मॅकग्रा-हिल.
8. पियाजे, जे. (1952). *बालकांमधील बुद्धिमत्तेची उत्पत्ती*. इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटीज प्रेस.
9. सॅन्ट्रॉक, जे. डब्ल्यू. (2019). *जीवनकालीन विकास*. मॅकग्रा-हिल एज्युकेशन.

10. थॉम्पसन, आर. ए. (1994). भावना नियमन: व्याख्येच्या शोधातील एक संकल्पना. *सोसायटी फॉर रिसर्च इन चाइल्ड डेव्हलपमेंटचे संशोधन प्रबंध*, 51(2-3), 25-42.
11. व्हायगॉट्स्की, एल. एस. (1987). *समाजातील मन: उच्च मानसिक प्रक्रियांचा विकास*. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
12. जागतिक आरोग्य संघटना, युनिसेफ आणि जागतिक बँक समूह. (2018). *बालकांचे अस्तित्व, सर्वांगीण विकास आणि मानवी क्षमतेच्या परिवर्तनासाठी प्रारंभिक बालविकासाची संवर्धनात्मक देखभाल: एक संरचनात्मक आराखडा*. जागतिक आरोग्य संघटना.

